

КУДРЯЧЕНКО
Андрій Іванович –
член-кореспондент НАН
України, директор Державної
установи «Інститут всесвітньої
історії НАН України»

ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС (1945 – 2022 РР.)

За матеріалами доповіді на засіданні
Президії НАН України 11 січня 2023 року

У доповіді зазначено, що Європа і світ загалом на початку XXI ст. переживають значні політичні, економічні, екологічні, соціальні та духовні зміни. В останні десятиліття людство зіштовхнулося з цілою низкою безпрецедентних глобальних викликів, пов'язаних, зокрема, з проблемами виживання, системної трансформації, модернізаційного та цивілізаційного розвитку. Відтак, соціально затребуваними сьогодні стали історичні студії, які охоплюють усе зростаючий спектр тематики історичної пам'яті про минуле як утвердження одного з ключових концептів «нового історизму», що збігається зі становленням нової культурної історії, яка стала відповіддю на різні виклики постмодерну.

Ключові слова: історична пам'ять, історичні студії, національні наративи, європейський дискурс.

Історична пам'ять та її європейський дискурс — це проблематика, яка має актуальне наукове та суспільно-політичне звучання, особливо в нинішній період російської воєнної агресії проти нашої країни. Слід брати до уваги те, що не лише відмінні історичні національні наративи, а й доволі різні суспільно-політичні практики в демократичних та авторитарних державах давалися взнаки раніше і мають відповідний вплив на сучасний перебіг подій. Європа і світ на рубежі XX–XXI ст. переживають не лише значні політичні, економічні, екологічні, а й соціальні та духовні зміни і випробування. Відтак, соціально затребуваними та вельми популярними стали історичні студії (memory studies), зростаючий спектр тематики історичної пам'яті про минуле як утвердження одного з ключових концептів «нового історизму», що збігається зі становленням «нової культурної історії», яка стала відповіддю на різні виклики постмодерну.

Водночас людство в останні десятиліття зіштовхнулося з цілою низкою безпрецедентних глобальних викликів, зокрема з проблемами виживання, системної трансформації, модер-

нізаційного та цивілізаційного розвитку. 24 лютого 2022 р. Росія, розгорнувши неспровоковану агресію проти України, розв'язала найбільшу війну в Європі з часів Другої світової. Повномасштабна воєнна агресія Кремля стала екзистенційним випробуванням для держави, її інститутів, для кожного українця й українки. Незважаючи на те, що минулий рік був найтяжчим для українського соціуму, він унаочнив неймовірну відвагу і стійкість українців, які стали на захист власної свободи та свого демократичного вибору. Відтак, незламність та єдність і є нашим спільним досягненням, коли держава реалізує найважливішу — захисну функцію щодо своїх громадян, а вони доводять справами і навіть жертвоністю свою прихильність до втілення стратегічної перспективи входження до євроатлантичного кола демократій.

Особливий характер новітніх системних змін та екзистенційних викликів Українській державі і суспільству імперативно вимагає їх глибокого наукового осмислення, а також ґрунтовного аналізу всіх складових гуманітарних досліджень, зокрема пов'язаних з проблематикою історичної пам'яті європейських країн, подоланням минулого, діалектичним взаємозв'язком між історичною наукою та пам'яттю, посиленням соціальних детермінант, відповідних форм колективної історичної пам'яті та забуття. Адже попри труднощі, спричинені наслідками Другої світової війни та подіями післявоєнних десятиліть, пов'язаними з перманентними економічними кризами та викликами трансформаційних перетворень останнього десятиліття ХХ ст., з конфліктними вогнищами в різних регіонах європейського континенту, переважна більшість країн Європи досягли не лише подолання минулих протистоянь і примирення, а й створили Європейський Союз, який залишається гравітаційним зразком міждержавної інтеграції й тим самим зберігає потужний притягальний вплив на геополітичну стратегію європейських країн, у тому числі й новопосталих.

Водночас слід звернути увагу на те, що і в самій Європі почасти проявляються розбіжності

інтересів окремих країн у політичній, економічній і навіть у безпековій сферах, а також уявлень про недавнє минуле та його сучасних інтерпретацій. Це призводить до протистояння між ними на міждержавному та регіональному рівнях і, як наслідок, до послаблення єдності й посилення нестабільності чи навіть виникнення конфліктів. Прикладами цього можуть бути наполягання уряду Греції та неодноразові вимоги Польщі до уряду об'єднаної ФРН щодо виплати компенсацій за завдану шкоду в період нацистської окупації¹. Час від часу з'являються провокаційні політичні заяви і виникають відповідні «війни пам'яті» між країнами-сусідами чи окремими регіонами.

Спостерігається і зниження ефективності діяльності провідних міжнародних організацій континенту, в тому числі ОБСЄ, окремих структур ЄС, Європейського парламенту у врегулюванні криз, зокрема у безпековій сфері. Про це свідчать військові конфлікти на Балканах, пострадянському просторі, особливо починаючи з 2014 р. (анексія Криму та війна Росії проти України), і, зрештою, неспровокована повномасштабна кремлівська агресія (24 лютого 2022 р.).

Аналіз основних тенденцій сучасного розвитку воєнно-політичних подій на континенті та стратегічних прагнень України вельми виразно свідчить про те, що вже сьогодні формується нова структура європейського та світового устрою, дієвим елементом якої стане офіційний Київ. Адже нині, як і в далекі козацькі часи, саме наша держава, захищаючи свій вибір на шляху до демократії, протистоїть загарбникам з іншої цивілізації. Відтак, сьогодні лінія протистояння ліберальної демократії євразійській авторитарній системі перемістилася із західного на східний кордон нашої держави. Аналіз та прогноз воєнних подій у російсько-українській війні доводить, що вже тепер закладається фундамент нової структури європейського і світового устрою. Тож перемога Збройних сил

¹ Польща деталізувала вимоги про компенсацію від Німеччини за втрати під час Другої світової війни. *Європейська правда*. 28 жовтня 2022. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/28/7149597/>

і України загалом над російськими супостатами, яка передбачатиме звільнення окупованих регіонів і відновлення територіальної цілісності та державних кордонів, визнаних світовим співтовариством, стане дієвим чинником нового демократичного устрою на континенті та у світі. Офіційний Київ, здобувши перемогу і проводячи успішну відбудову країни, спроможний стати не лише спонукальним рушієм утвердження безпекового переоблаштування Європи, а й дієвим полюсом глобальної економічної та геополітичної системи. Тим самим Україна має перехопити попередній вплив та першорядність Росії і загалом стати притягальним і впливовим актором у Європі та на обширах пострадянського простору. Вхідження нашої держави до євроатлантичного ареалу покликане зміцнити лідерство Євросоюзу, НАТО та США на міжнародній арені і сприяти їх утвердженню як дедалі впливовіших акторів у розв'язанні зростаючої кількості міжнародних криз.

Ці перспективи і зміни ставлять перед Україною нові вимоги до теоретичного осмислення цих стратегічно важливих напрямів, у тому числі гуманітарного блоку питань щодо раціонального використання позитивної практики і досвіду європейських країн, які протягом повоєнних та останніх десятиліть здійснили чимало для подолання тоталітарного минулого, формування виважених національних наративів пам'яті та засадничих традицій національної єдності². Вирішення цих непростих завдань спроможне значно посилити інтенції держави і суспільства на шляху адаптації та інтеграції до сучасного ліберального світу.

Окреслена проблематика історичних студій є пріоритетним напрямом наукових досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституту історії України НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень. Наукові співробітники

² *Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.)*. За ред. А.І. Кудряченка. Київ, 2021. <https://bit.ly/3Ed0Cwa>

академічних інститутів та провідних вітчизняних університетів зробили значний внесок у дослідження історичної пам'яті, її відповідних часових зрізів та соціально-політичних проявів у нашій та інших країнах. Проблематику історичної пам'яті розробляють такі відомі фахівці, як акад. НАН України В. Смолій, чл.-кор. НАН України О. Рафальський, чл.-кор. НАН України В. Солдатенко, чл.-кор. НАПН України В. Ткаченко, В. Артюх, І. Гирич, Л. Герасименко, В. Горбатенко, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Зерній, Г. Касьянов, А. Киридон, С. Кульчицький, О. Литвиненко, В. Масненко, В. Полянський, Ю. Шайгородський, Ю. Шаповал та інші історики, філософи, соціологи, політологи.

Знаковими монографічними дослідженнями стали праці «Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками» (за ред. В. Смолія), «Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять» (А. Киридон), «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії» (Л. Нагорна), «Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації» (М. Козловець), «Росія: ідентичність агресора», «Україна — Росія: на рубежі геополітичного розлому» та «Війни історичної пам'яті: «never more» чи «если надо — повторим»? (начерки історичної політики Росії)» (В. Ткаченко). Серед вагомих здобутків вітчизняної історичної науки у сфері історичної пам'яті слід відзначити колективні монографії «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід» (за ред. Ю. Шаповала), «Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.)» (за ред. А. Кудряченка) тощо.

Важливе місце у системі дослідницьких структур з цієї проблематики посідає Український інститут національної пам'яті (УІНП). Плідним був період діяльності Інституту як науково-дослідницької установи. Тоді меморіальні студії УІНП набули комплексного і системного наукового характеру, а обговорення теоретичних і прикладних проблем студій пам'яті було започатковано на сторінках спеціалізованого наукового видання

«Національна та історична пам'ять» (у 2011–2014 рр. вийшло десять випусків збірника). Після зміни статусу Інститут уже протягом певного часу діє як центральний орган виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури³. Колектив цієї установи успішно реалізовує важливі проекти: «Пам'ять про Голодомор», «Національний пантеон», «Майдан», «Мовою документів та архівів» та ін.

Поза сумнівом, за нинішніх обставин, проблем та викликів, пов'язаних з війною Росії проти України, дедалі більшої уваги потребує гуманітарна сфера, яка має принципове значення в контексті політики відстоювання демократичних цінностей і просування національних інтересів. У цій площині особливої значущості набуває політика історичної пам'яті, що в багатьох країнах світу переросла внутрішні рамки й перетворилася на імператив зовнішньополітичного курсу.

Варто наголосити, що на сучасному етапі, за баченням багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, наукова парадигма *memory studies* (історичних студій) визначається такими основними засадничими положеннями:

- розуміння соціальної/культурної пам'яті як процесу постійного розгортання, трансформації і видозмін;
- визнання історичного, мінливого характеру утверджених у тій чи тій культурі відповідних практик, що дозволяє вести мову про наявність різних «культур спогадів», властивих тому чи іншому соціуму;
- врахування неперервного зв'язку, що існує між соціальною пам'яттю та колективними (у тому числі й національними) ідентичностями;
- розгляд історичної пам'яті у зв'язку з «місцями пам'яті» й меморіальними ландшафтами пам'яті, аналізом топографії соціально значу-

щих спогадів, що своєю чергою постає спонукою до вибіркової, соціальної диференціації і, як наслідок, є чинником потенційної конфліктності соціальної пам'яті;

- визнання вирішальної ролі історичної пам'яті у процесах формування соціальної солідарності та розуміння того, що вона завжди є інструментом політики й використовується відповідними групами для досягнення певної мети і здобуття тих чи інших вигод і переваг.

Досліджуючи теоретичну рефлексію *memory studies*, слід відверто визнати, що йдеться без перебільшення про тисячі монографій і десятки тисяч статей з історії, політології, соціології, культурології, психології, літературознавства, соціальної антропології, масових комунікацій та інших суспільно-гуманітарних дисциплін. Якщо виданий у 2013 р. бібліографічний показник студій пам'яті в Україні налічує близько 300 сторінок⁴, то що вже говорити про кількісні показники наукової продукції міжнародної академічної спільноти. Відповідно, ця стаття має на меті висвітлити лише основні напрями розвитку історичних досліджень з цієї проблематики та здобутки й окремі проблеми в цій сфері.

Початок розвитку досліджень історичної пам'яті пов'язують зі сформульованою у 1920-х роках французьким соціологом М. Хальбваксом і німецьким мистецтвознавцем А. Варбургом концепцією нетотожності колективної та соціальної пам'яті й дослідженнями ролі історичної пам'яті в процесах націєтворення. У своїй знаменитій доповіді «Що таке нація?» (1882) французький філософ культури Е. Ренан, даючи визначення нації як специфічного утворення, що формується в «добу модерну», доводив, що ані мова, ані географічна територія, ані релігія не є визначальними чинниками її існування. Для перетворення спільноти на націю необхідні передусім спільні спогади про перемоги й страждання, спільне відтворення ціннісної картини світу в сакралізованих діях

³ Питання Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.07.2014 № 292. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/292-2014-%D0%BF>

⁴ *Студії пам'яті в Україні. Історіографічний дискурс*: бібліографічний показник. Передмова, вступ. ст., заг. ред. А.М. Киридон. Київ, 2013.

(ритуалах) і колективне забуття певних моментів минулого⁵.

Виокремлюючи індивідуальну і колективну пам'ять, М. Хальбвакс відзначав беззастережну залежність першої від останньої, наголошуючи на суспільних детермінантах творення спогадів. На його думку, пам'ять — це не суто індивідуальне відображення, опрацювання і збереження отриманих вражень, а соціально зумовлений процес. Відтак, за його слухним твердженням, «індивідуальна пам'ять — це точка зору на колективну пам'ять, що змінюється залежно від того місця, яке займає конкретна особа». Він став першим соціологом, який обґрунтував ідею залежності людських уявлень про минуле від тих ментальних образів, за допомогою яких суспільство намагається вирішити наявні проблеми, перетворюючи колективну пам'ять на реконструкцію минулого у світлі сучасності заради майбутнього⁶.

Зазначу, що ідеї М. Хальбвакса справили величезний вплив на формування школи «Анналів» — нового напрямку історичних досліджень, який склався з кінця 1920-х років навколо журналу «Аннали соціальної і економічної історії». У своїх програмних роботах батьки-засновники цього наукового напрямку М. Блок і Л. Февр стверджували про необхідність заміни класичної «історії-розповіді» «тотальною історією», яка, використовуючи проблемний підхід, охоплюватиме всі аспекти суспільного життя: економіку, соціум, культуру. Вони закликали істориків акцентувати увагу не на діяльності «героїв» (видатних осіб) чи яскравих і помітних подіях (війни, катастрофи), а на глибинних суспільних процесах і соціальних структурах.

Найвідомішим, певно, став масштабний дослідницький проект під керівництвом Ф. Ар'еса і Ж. Дюбі, в якому брали участь французькі, британські та американські істо-

рики і який завершився публікацією 5-томної «Історії приватного життя». Охоплюючи всю історію Заходу, від античності і до кінця ХХ ст., ця праця крізь призму трансформації буденного приватного життя висвітлювала й характеризувала різноманітні суспільні інститути та соціальні взаємовідносини, проблеми релігії та повсякденного побуту, культурні здобутки і складові формування європейської ментальності.

Криза школи «Анналів» призвела до занепаду концепції «тотальної історії». Вже наприкінці 1980-х років Ж. Дюбі констатував, що школа «Анналів» припинила своє існування, розпавшись на численні дрібні напрями. Проте загальне усвідомлення важливості проблеми історичної пам'яті привело до того, що саме в цей період активізувалися дослідження у цій сфері. Так, надзвичайно успішним був фундаментальний науковий проект «Місця пам'яті» (*Les Lieux de mémoire*) 1984—1992 рр., втілений під керівництвом П'єра Нора. Залучивши понад 100 фахівців-істориків, цей видатний науковець підготував знакове 7-томне видання (близько 5000 сторінок наукового тексту).

Слід зазначити, що починаючи з 1980-х років у багатьох галузях сучасного гуманітарного знання спостерігався справжній «меморіальний бум», який швидко вийшов далеко за межі академічного середовища. Наукові дебати, суспільні дискусії, політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті перетворилися впродовж останніх десятиліть на буденне явище громадського життя як на національному, так і на міжнародному рівнях. Інакше кажучи, проблема історичної пам'яті посіла чільне місце у європейському дискурсі.

У цей період кількість присвячених історичній пам'яті праць зростала в геометричній прогресії, активно розроблялася методологія досліджень та поширювалася усталена термінологія (комеморація, місця пам'яті та ін.). Саме в цей період почали говорити про створення нової гуманітарної субдисципліни — *memory studies*, прихильники якої претендували на статус представників нової парадигми сучасного соціально-гуманітарного знання, що

⁵ Ренан Ж.Е. Що таке нація? (переклад з французької Микола Залізняка). Доповідь, прочитана в Сорбонні 11 березня 1882 р. В кн.: *Націоналізм. Антологія*. Київ: Смолоскип, 2000. С. 107—120.

⁶ Хальбвакс М. *Соціальні рамки пам'яті*. Москва: Новое издательство, 2007.

ґрунтується на концепті «пам'яті». В 1989 р. почав виходити американський науковий журнал «History & Memory», в багатьох американських і європейських університетах у цей час з'являлися навчальні курси з історичної пам'яті, а з 2008 р. друкується спеціалізований журнал «Memory Studies». Університети та видавництва публікують різноманітні книжкові серії, присвячені дослідженню історичної пам'яті. В 2016 р. було створено Асоціацію досліджень пам'яті, члени якої ставили за мету об'єднання дослідницьких груп, а також створення медійно-культурного простору для практичної діяльності фахівців і політиків.

У Німеччині у 1980-х роках подружжя Яна та Алейди Ассманн разом з групою науковців під час роботи в Гейдельберзькому та Берлінському університетах розробили концепцію «культурної пам'яті». У 1992 р. Ян Ассманн у роботі «Культурна пам'ять» заявив про народження нової парадигми наук про культуру⁷. Відзначаючи доволі широке захоплення темою «пам'ять і спогади» упродовж останнього десятиліття ХХ ст., він пояснив цей феномен такими трьома чинниками. По-перше, появою електронних засобів зовнішнього збереження інформації (штучної пам'яті), що привело до культурної революції, яка за своїм значенням не поступається винаходу книгодрукування і (раніше) писемності. Побіжно зазначу, що детальніше цю ідею обґрунтовано в працях М. Маклюена і М. Кастельса. По друге, оцінкою «Старої Європи» як цілком завершеної культурної традиції, що продовжує жити лише як предмет спогадів і коментарів. По третє, зміною поколінь, коли генерація очевидців найжахливішого перебігу подій людської історії — злочинів проти людяності, вбивства та знищення мільйонів людей, поступово йде з життя. А відтак, будь-які живі спогади про ті жахливі випробування опиняються під загрозою повного зникнення. За таких умов нагальною проблемою та об'єктивною потребою для

соціуму стають форми культурної пам'яті про минуле відповідного суспільства. З середини 1990-х років триває поступове організаційне оформлення досліджень пам'яті як окремої субдисципліни, активно обговорюється її поточний стан та перспективи розвитку.

На часі постала необхідність більш чіткого визначення предметного поля досліджень та певної однозначності у використанні відповідної термінології. Важливим і часто неоднозначним чинником у дослідженнях проблематики історичної пам'яті в європейському і загалом у всесвітньо-історичному дискурсі став так званий концепт цілеспрямованого проведення «історичної політики» або «політики пам'яті». Тобто спектр теоретичної рефлексії memory studies в академічній сфері мав доповнитися феноменом «історичної політики» — спроби політичних еліт за допомогою державних і недержавних засобів вплинути на формування колективної пам'яті. Так, термін *Geschichtspolitik* (нім. історична політика) з'явився на початку 1980-х років у ФРН як реакція на спробу новообраного канцлера Гельмута Коля здійснити «морально-політичний поворот» і утвердити більш позитивний імідж німецького патріотизму. Незважаючи на те, що сам Г. Коль мав науковий ступінь доктора філософії, а його ініціативу підтримали такі відомі фахівці, як М. Штюрмер, Е. Нольте, І. Фест, реакція широкого німецького академічного співтовариства на політичне втручання в наукові справи була вкрай різкою й негативною. І хоча сама ідея будувати національну ідентичність не лише на визнанні і покаянні за злочини нацистського режиму, а й на беззаперечних успіхах і досягненнях німецького народу видавалася самоочевидною, з середини 1980-х років поняття *Geschichtspolitik* набуло значення псевдонаукової і політично вмотивованої інтерпретації історії, яку намагаються нав'язати суспільству, виходячи з корисливих вузькопартійних інтересів⁸.

⁷ Ассманн Я. *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славянских культуры, 2004.

⁸ *Историческая политика в XXI веке*: сб. статей. Под ред. А. Миллера, М. Липмана. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 8.

Проте невдовзі цей термін запозичили польські інтелектуали, які навіть не намагалися приховувати, що *polityka historyczna* — це калька німецької *Geschichtspolitik*. В 2003—2005 рр. відомі фахівці, пов'язані з консервативним краківським Центром політичної думки (філософи М. Чихоцький, Д. Карлович, Д. Гавін, соціолог З. Краснодембський, історик А. Новак), почали активно пропагувати необхідність відмови від «критичного патріотизму» і розроблення комплексної державної історичної політики, спрямованої на підтримку польського «здорового патріотизму» і протидію «фальсифікації та спотворенню історії» як у самій Польщі, так і на міжнародній арені⁹. Такий підхід здобув широку підтримку в польському суспільстві, а *polityka historyczna* перетворилася фактично на певний стандарт політики пам'яті для країн Східної Європи. Проте, як визнають і самі польські прихильники «історичної політики», термін був слушним запозиченням та наповнювався імплементацією і кодифікацією західноєвропейських практик.

Цей підхід передбачав створення розгалуженої мережі різноманітних державних установ (інститутів, комісій, фондів, музеїв) для реалізації урядової стратегії у сфері історичної пам'яті; прийняття законів, які закріплювали певну інтерпретацію історичних подій як єдину дозволена і запроваджували кримінальне покарання для «відступників»; широке використання ЗМІ і масової культури (кіно, музика) для пропаганди бажаних історичних стереотипів; державне фінансування неурядових організацій і надання грантів; зміни у шкільній програмі викладання гуманітарних дисциплін; обмеження доступу до архівів; створення і запровадження нових символів та обрядів (свята і дні пам'яті, героїзація певних історичних осіб та ритуали їх вшанування, державна і патріотична символіка тощо). Сприймаючи історичну науку та колективну пам'ять виключно як «поле бою» з внутрішніми та зовнішніми супротивниками, прихильники історичної політики навіть

⁹ Траба Р. Польские споры об истории в XXI веке. *Pro et Contra. Журнал российской внутренней и внешней политики*. 2009. № 3-4. С. 43—65.

обґрунтовували національними інтересами і патріотичними міркуваннями імперативну необхідність порушення базових демократичних принципів (свобода слова, плюралізм) та професійної етики (об'єктивність) для солідарної відсічі ворожим інсинуаціям і провокаціям.

Втім, слід відверто визнати, що сучасна історична політика стала лише продовженням на новому рівні традиційного державного втручання в суспільно-гуманітарні дисципліни задля конструювання, підтримки і відтворення певної національної ідентичності. Не заглиблюючись у нетрі давніх часів і цивілізацій, можна нагадати, що вже з моменту створення сучасних національних держав у Європі їхні керманічі доклали чималих зусиль для створення величких, проте ілюзорних картин власного минулого, а в XIX ст., коли вивчення історії стало невід'ємною складовою програми масової загальноосвітньої школи, процес міфотворчості під загальним гаслом «наша держава (нація) найкраща, тому що вона наша» було поставлено на конвеєр.

Політично мотивований підхід до історії викликав серйозний опір значної частини науковців і фахівців. Зокрема, в 2008 р. чимало відомих істориків з багатьох європейських країн підписали «Заклик з Блуа» (*Appel de Blois*), в якому наголошувалося: «Історія не повинна перетворюватися на прислужницю політичної кон'юнктури... У вільній державі жодна політична сила не має права присвоювати собі право встановлювати історичну істину та обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання... Необхідно покласти край державному регулюванню історичної істини... Ми закликаємо політичних діячів усвідомити, що, маючи владу для впливу на колективну пам'ять народу, ви не маєте права встановлювати законом певну державну правду відносно минулого, юридичне нав'язування якої може призвести до тяжких наслідків як для роботи професійних істориків, так і для інтелектуальної свободи в цілому. В демократичному суспільстві свобода історика — це наша спільна свобода»¹⁰.

¹⁰ Appel de Blois. <https://bit.ly/3XCH2Ap>

Проте всі протести академічного співтовариства були проігноровані політиками. Більше того, деякі науковці самі активно долучилися до реалізації історичної політики як з патріотичних міркувань, так і сподіваючись на щедre державне фінансування відповідних проєктів.

Варто зазначити, що від середини 1990-х років продовжувалося поступове організаційне оформлення досліджень пам'яті як окремої субдисципліни, активно обговорювався її сучасний стан та перспективи розвитку. Теоретико-методологічні засади становлення *memory studies* з різних позицій розглядали історики, філософи, соціологи та фахівці з інших соціально-гуманітарних дисциплін. Зокрема, П. Хаттон аналізував проблему пам'яті від Ренесансу до сучасності, поєднуючи історію з культурологією та герменевтикою пам'яті, нові шляхи історичного мислення пропагував Й. Рюзен, примат історичного досвіду у наративістській філософії історії обстоював Ф. Анкерсміт, семантику історичного часу досліджував Р. Козеллек, справжній путівник з культуральної історії запропонував П. Берк.

Загалом проблемне поле *memory studies* майже безмежне. Спочатку цю парадигму розробляли передусім у зв'язку з дослідженням традицій, формування нації та національної ідентичності. Певно, особливо цікавою для українського читача видається монографія «Криваві землі» Т. Снайдера, в якій відомий американський історик досліджує процес становлення чотирьох модерних націй — Польщі, України, Литви і Білорусі, який відбувався в період від створення Речі Посполитої аж до кінця ХХ ст.¹¹

Важливе місце в академічному аналізі та розробленні тематики історичних студій в Україні належить Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України». В Інституті протягом останніх років виконано кілька науково-дослідницьких робіт з цього напрямку, проведено низку відповідних міжнародних та всеукраїнських наукових заходів. Засади, якими керуються наші фахівці, полягають у ретельно-

му вивченні відповідних наукових дискурсів у світі та проведенні ґрунтового аналізу практики європейських країн. Увага дослідників зосереджена на теоретичному визначенні, обґрунтуванні й концептуалізації ідейних та інтелектуально-психологічних чинників історичної пам'яті в контексті забезпечення національної консолідації для транзитивних країн і суспільств, що перебувають у стані кризи; визначенні можливих засобів впливу на формування й реактуалізацію історичної пам'яті національних спільнот та з'ясування їх консолідаційного потенціалу; виявленні при розробленні та реалізації політики пам'яті її зв'язків і кореляцій з іншими соціокультурними і комунікативними практиками у сучасних державах; встановленні меж варіативності демократичних моделей політики пам'яті та умов їх ефективного застосування у формуванні та підтриманні національної єдності.

Реалізація основних ідей дослідження передбачає застосування когнітивного і прогностичного потенціалу відносно історичних студій для теоретичного обґрунтування діалектичного взаємозв'язку між історичною пам'яттю суспільства та моделями національної поведінки, коли історична пам'ять постає водночас і результатом історичного процесу, і його важливою детермінантою. Йдеться про застосування комбінованої методології історичної науки та суміжних гуманітарних дисциплін (соціологія, політологія, філософія, культурологія тощо) для дослідження місця і ролі історичної пам'яті у процесі суспільної консолідації та формування національної єдності в різних країнах світу.

Слід зазначити, що на міжнародному рівні та всередині багатьох національних суспільств між різними політичними силами точаться справжні «війни пам'яті». Особливо актуальною ця проблематика є для України, адже традиційно політика пам'яті має надзвичайно сильний потенціал формування національної єдності і підтримання суспільної консолідації. Взаємозв'язок між історичною пам'яттю суспільства та моделями національної поведінки зумовлює потребу дослідження феномену

¹¹ Снайдер Т. *Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569—1999*. Київ: Дух і літера, 2012.

пам'яті, її конкретних соціокультурних виявів на різних етапах історичного розвитку суспільств і певних історико-культурних регіонів.

Значущість історичної пам'яті у процесі консолідації нації неймовірно зростає в кризових умовах, а надто в часи захисту країни від іноземної агресії. Сьогодні Україна є жертвою неспровокованої агресії з боку РФ. Готуючись до агресії проти України, кремлівська адміністрація у своїх політичних заявах (часто з посиленнями на результати досліджень російських наукових центрів) традиційно намагалася заперечити сам факт існування українців як окремого народу і піддавала сумніву легітимність існування Української держави. Отже, ми є свідками того, як історична міфологія «руського міра» перетворилася на ідеологію геополітичного реваншу.

Чимало вітчизняних дослідників, віддаючи належне наявним у країні розробкам, підкреслюють, що нині Інститут всесвітньої історії НАН України є важливим осередком студій пам'яті у нашій країні. Науковці Інституту вивчали комплексну тему «Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті», яка поєднує такі зрізи, як «Концепт історичної пам'яті в історичній науці», «Історична політика і «війни пам'яті» в сучасному світі», «Актуальні проблеми дослідження історичної пам'яті» тощо.

Дослідники розглядають як теоретичні питання, так і практику зарубіжних країн, які протягом останніх десятиліть зробили чимало для подолання тоталітарного минулого, а також у справі формування виражених національних наративів пам'яті, підготовки спільних підручників країн-сусідів, історія відносин яких була далеко не безхмарною. Зарубіжні фахівці одними з перших підготували спільні підручники з історії Франції і Німеччини, а дещо згодом — Німеччини та Польщі. Іншими позитивними прикладами стали опрацювання нацистського й тоталітарного минулого у сучасній ФРН та Австрії, а також відповідна політика, цілеспрямовані заходи держави і громадянського суспільства щодо сприяння досягненню громадського консенсусу в націо-

нальній пам'яті сучасної Німеччини і беззаперечного визнання злочинів нацистського періоду, винесення уроків з минулого.

Тут, як і в будь-якому іншому західному суспільстві, ставлення до Голокосту як до символу злочинів нацизму та центральної історичної події ХХ ст. стало наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну. Автори розкривають межі парадигми студій пам'яті, виходячи з безперервного зв'язку між соціальною / культурною пам'яттю та осмисленням пам'яттєвого дискурсу в міждисциплінарному просторі.

Тож типовою темою сучасних *memory studies* постає травматичний історичний досвід, що перетворює певні історичні періоди та події в колективній свідомості на справжнє «царство забуття». Насамперед ідеться про Голокост, інші випадки геноциду, непопулярні (таємні) збройні конфлікти та громадянські війни. Для німецьких дослідників (Я. Мюллер, Х. Кеніг, К. Шауман) надзвичайно актуальною постає проблема подолання нацистського минулого, тоді як для багатьох інших західних фахівців (С. Сулейман, П. Лагроу, Д. Ремзі, С. Едвардс) мова передусім іде про спадок пам'яті Другої світової війни. Історичний наратив колективної пам'яті досліджує Дж. Верч, синтез старих і нових теорій соціології пам'яті пропонує Б. Місталь, конфлікти навколо політики пам'яті вивчають Я. Егберт¹² і Р. Траба¹³.

Врешті-решт тематична палітра досліджень історичної пам'яті виглядає невичерпною, оскільки представники цього наукового напрямку активно застосовують когнітивний потенціал нової субдисципліни до будь-якої проблематики мікро-, мезо- чи макрорівня: від питань війни та миру в глобальній системі міжнародних відносин до причин низької ефективності роботи страхових агентів чи девіації індивідуальної психіки.

Активно вивчають історичну пам'ять у країнах молодого демократії та пострадянських кра-

¹² Эгберт Я. *Спорные политические вопросы с точки зрения современной истории*. Москва, 2014.

¹³ Траба Р. Польские споры об истории в XXI веке. *Pro et Contra. Журнал российской внутренней и внешней политики*. 2009. № 3-4. С. 43–65.

інах. Це роботи в галузі історичної антропології, історії ментальностей, еволюції історичної науки, присвячені проблемі часу як категорії історичного дискурсу, темпоральним уявленням, війнам пам'яті, конструюванню етнократичних міфів, питанням колективної ідентичності етапам формування *memory studies* в Європі, в Україні тощо. Для вітчизняних дослідників корисним прикладом слугують відповідні напрацювання німецьких і польських колег з проблематики пам'яті.

Розробляючи цю тематику, фахівці Інституту всесвітньої історії впродовж останніх років провели чимало різних конференцій, інших наукових заходів, підготували і видрукували крім уже названої монографії «Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.)» кілька збірників статей, присвячених проблемам історичної пам'яті. За матеріалами конференцій опубліковано три збірники наукових праць: «Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті», «Консолідуєчий потенціал політики пам'яті: загальні закономірності та національні особливості», «Політика пам'яті і «битви за минуле».

Цю проблематику відображено в авторських монографіях А.І. Кудряченка «Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження»¹⁴; А.І. Кудряченка і А.Ю. Мартінова «Глобальні виміри зовнішньої політики ФРН у 2005–2021 рр. Калейдоскоп подій»; підготовленому у співпраці з Геттінгенським дослідницьким центром (ФРН) збірнику документів «Депортація німців України: 1941–1946 рр.» та збірнику наукових праць «Депортація етнічних німців України у віддалені райони Радянського Союзу: до 80-річчя трагедії». Це видання підготовлено і видруковано спільно з Геттінгенським дослідницьким центром, Радою німців України та ГО «Міжнародне товариство німців України – Відергебурт»¹⁵.

¹⁴ Кудряченко А.І. *Засади демократичного сходження Федеративної Республіки Німеччина*. Київ, 2020.

¹⁵ <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-institutu.html>

Окремо слід відзначити монографії та інші публікації чл.-кор. НАПН України, головного наукового співробітника Інституту В.М. Ткаченка, який протягом лише останніх років видав низку монографій. В них він переконливо демонтує великоросійські наративи і доводить присвоєння Москвою успішного історичного минулого від Київської Русі до наших часів. Серед цих книг крім названих вище: «Цивілізаційна ідентичність України: виклик часу», «Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії» та понад 20 авторських статей у наукових і публіцистичних часописах.

Підкреслю, що фахівці Інституту за чотири роки опублікували лише у таких фахових часописах, як «Проблеми всесвітньої історії», «Український історичний журнал», «Україна дипломатична», «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», «Зовнішні справи» та «Сторінки історії», понад 60 авторських статей.

Науковці НАН України активно співпрацюють з органами державної влади, міністерствами і відомствами з підготовки аналітичних і прогностичних матеріалів з проблематики пам'яті, взаємин України з країнами Європи, вивчення їхнього досвіду в контексті суспільно-політичного реформування нашої країни. Так, протягом трьох останніх років наукові співробітники ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» чимало зі своїх науково-теоретичних напрацювань трансформували в аналітичні записки для органів влади. Ми виходимо з того, що під час розроблення державної стратегії політики історичної пам'яті України доцільним є осмислене використання позитивного досвіду країн у формуванні традицій національної єдності. У цьому плані найважливішим видається ґрунтовний аналіз та вивчення практики близьких як за менталітетом, так і за історичною долею країн європейського ареалу. За цією тематикою підготовлено і направлено до органів державної влади понад 20 аналітичних записок. У них сформульовано рекомендації щодо двосторонніх і багатосторонніх відносин з державами-сусідами, окрес-

лено напрями спільного позиціонування й відповідної міжнародної активності.

Разом з тим, з огляду на важливість сучасних трансформаційних перетворень, соціально-гуманітарних змін та їх урахування для формування стратегічних пріоритетів зовнішньої та внутрішньої політики України, необхідно посилити дослідження з проблематики історичної пам'яті як у вітчизняному, так і в європейському дискурсі зарубіжних країн і в контексті сучасних меморіальних студій, поглибити аналіз та вивчення меморіальних ландшафтів пам'яті, топографії соціально значущих спогадів тощо. Саме теоретичне осмислення цих процесів та концептуалізація практики європейських країн мають прислужитися справі нарощування інтеграційних процесів та розробленню більш ґрунтовних пропозицій щодо зовнішньої та внутрішньої політики України.

Інститут всесвітньої історії спроможний значно посилити співпрацю з Національним інститутом стратегічних досліджень та академічними установами Відділення історії, філософії та права, з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та іншими закладами вищої освіти з метою розширення наукових досліджень сучасних історичних та політичних процесів, що відбуваються в Європі і світі, та їх впливу на Україну.

Протягом поточного року Інститут планує організувати обговорення проблем стратегічних європейських трансформацій на міжнародних конференціях «Україна та відносини в

Європі: історичний контекст і осяжна перспектива» (червень), «Ціннісні виміри цивілізаційного розвитку та парадигми студій пам'яті» (листопад) і за їх результатами підготувати збірники наукових праць. Ми маємо намір провести в 2024 р. міжнародні круглі столи «Складові євроатлантичної інтеграції України воєнного і відбудовчого періодів — проблеми та виклики» і «Сучасні тенденції міжнародних відносин та шляхи зміцнення європейської безпеки» й опублікувати їх матеріали.

Важливим кроком має стати запровадження у 2023 р. (спільно з науковцями інших академічних інститутів та вітчизняних закладів вищої освіти) і продовження в наступні роки розроблення актуальних вебсторінок, стратегічних дайджестів щодо складових допомоги та розвитку співпраці України з кожною із країн-членів ЄС та іншими пріоритетними для України державами світу з урахуванням історичних, поточних і перспективних інтеграційних тенденцій розвитку цих відносин.

Науковці Інституту мають продовжити публікувати результати наукових досліджень з актуальної проблематики історичних, меморіальних студій, а також європейського і світового розвитку, перспектив соціальних і трансформаційних перетворень у фахових журналах «Проблеми всесвітньої історії», «Український історичний журнал» та наукових збірниках і розширити популяризацію знань про здобутки у політичній та соціально-економічній сферах сучасних передових країн Європи й України в засобах масової інформації.

Andriy I. Kudryachenko

Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE PROBLEM OF HISTORICAL MEMORY: EUROPEAN DISCOURSE (1945–2022)

According to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, January 11, 2023

The report states that at the beginning of the 21st century, Europe and the world in general are experiencing significant political, economic, environmental, social and spiritual changes. In recent decades, humanity faced a number of unprecedented global challenges related, in particular, to the problems of survival, systemic transformation, modernization and civilizational development. Therefore, today there's a societal demand for memory studies, which cover the ever-growing spectrum of topics concerning the historical memory of the past, establishing one of the key concepts of “new historicism”, which corresponds with the formation of new cultural history that has become a response to various challenges of postmodernism.

Keywords: historical memory, memory studies, national narratives, European discourse.

Cite this article: Kudryachenko A.I. The problem of historical memory: European discourse (1945–2022). *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2023. (3): 60–71. <https://doi.org/10.15407/visn2023.03.060>